

XALQ MAQOLLARINING TA'LIM TIZIMIDAGI AHAMIYATI

Tursunova Dilafruz Abdullajon qizi
Andijon viloyati Oltinkòl tumani
40-umumta'lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq maqollarining ahamiyati tahlil qilindi. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida o'quvchilarga bilim berish bilan birgalikda ularning ma'naviy salohiyatini ham shakllantirish eng ustuvor vazifalardan biri ekanligi haqida fikrlar berildi.

Kalit so'zlar: Xalq og'zaki ijodi, maqollar, barkamol shaxs, ma'naviy ong, yuksak insoniy fazilatlar.

Abstract. This article analyzed the importance of folk proverbs. Opinions were given that in the educational process, along with imparting knowledge to students, forming their spiritual potential is one of the most important tasks.

Key words: Folk art, proverbs, perfect personality, spiritual consciousness, high human qualities.

Абстракт. В данной статье проанализировано значение народных пословиц. Высказаны мнения, что в образовательном процессе, наряду с передачей знаний студентам, одной из важнейших задач является формирование их духовного потенциала.

Ключевые слова: Народное творчество, пословицы, совершенная личность, духовное сознание, высокие человеческие качества.

Maqollarni hayot qomusi, xalq og'zaki ensiklopediyasi, o'ziga xos bir badiiy-tarixiy solnoma deyish mumkin. Ular insonlar aqlini o'tkirlashtiradi, nutqini ravshan va ta'sirchan qiladi, hayotda to'g'ri yo'lni tanlay bilishga, hayotiy jumboqlar va muammolarni to'g'ri yechishga o'rgatadi. Shuningdek, maqollar o'z ijodkori bo'lmish xalqning dunyoqarashini, madaniy, maishiy hayotini, tafakkur xazinasini jamlovchi eng kichik og'zaki ijod namunalari sifatida juda qadimiydir.

Insoniyat tomonidan yaratilgan maqollarning tematikasi keng va rang-barangdir. Ayniqsa, maqollar she'riyati va didaktizmi bilan qadimdan mashhur bo'lib, tematik jihatdan shu qadar boy, shu qadar keng, shu qadar rang-barangki, ularda ijtimoiy hayotning eng murakkab muammolaridan tortib oilaviy hayotning eng kichik urf-odatlarigacha, oliy axloqiy me'yorlardan tortib kishilar xarakteridagi mayda-chuyda nuqsonlargacha, falsafiy dunyoqarashdan tortib eng kichik jonivorlarning xususiyatigacha o'z in'ikosini topgan. Qisqasi tabiat va jamiyat hayotining biron-bir sohasi yo'qki, u maqollarda o'z aksini topmagan bo'lsin. Maqollar o'z navbatida pedagogika sohasida, ya'ni ta'lim va tarbiya jarayonida bizga eng kerakli, vaqt sinovidan o'tgan ishonchli manba bo'lib xizmat qiladi. Albatta, biz ulardan o'z o'rnida unumli va o'rinli foydalansak maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Biz o'zaro muloqat jarayonida o'z fikrimizni dalillash uchun xalq maqollaridan ko'p foydalanamiz. Bu narsa bizga nutqimizni go'zal, jozibali va ishonchli bo'lishida yordam beradi. Masalan farzand tarbiyasi haqida shunday bir fikr bor: "Sen farzandingni tarbiyalama, eng avvalo o'zingni tarbiya qil. Farzandingga biror bir xato ishni qilmaslikni qancha uqtirsang ham o'sha ishni o'zing qilsang, farzanding sen kabi shu ishni aynan takrorlaydi. Farzand - oynadir".

Xalqimiz boy ma'naviy merosining ajralmas bir bo'lagi sifatida yashab kelayotgan maqol, matal va iboralarni o'rganish, ularda aks etgan xalq hayotini, insoniy tuyg'ular tasvirini ko'rsatish har doim dolzarblik kasb etib kelgan. Bizga ma'lumki, xalq og'zaki ijodi o'z ichiga dostonlarni, afsonalarni, maqollar va matallarni oladi. O'zbek millatini ma'naviy qiyofasini, o'zligini ko'rsatib beradigan xalq og'zaki ijodining namunasi maqollar ayniqsa muhim ahamiyatga egadir. Maqollarni o'rganish va o'rgatish yoshlarimiz ma'naviyatida o'z millatiga nisbatan hurmatni, qalbida faxr tushunchasini beradi. Xalqimiz turmush tarzi ifodalangan manbalardan biri sifatida xalq og'zaki ijodi, deb qarashimiz mumkin. Maqollar esa xalq og'zaki ijodining yirik namunasi. Maqollarni o'rganishimiz o'z tilimizga nisbatan hurmatni, uni yoshlarimiz ongiga singdirib ularda qadriyatlarimizga nisbatan faxr tuyg'usini rivojlantirishga katta yordam beradi. Shu bilan birga maqollarimizni chet el maqollari bilan taqqoslash ularni o'rganish ham boshqa millatlarga nisbatan hurmatni va ularni dunyo qarashidan boxabar bo'lishimizga katta turtki bo'ladi.

Ma'lumki, tarbiya ko'proq ta'lim jarayonida berib boriladi. Bolalarga maktabga kelgan kundan boshlab, bilim olishga havas tuyg'usi shakllantiriladi. Ularda asta-sekin bilim olishga ehtiyoj paydo bo'ladi va bu orqali o'quvchilar ma'naviy ozuqa ola boshlaydilar. Bu bilan bolada kelajakka intilish, orzu-havas, mehnatga chanqoqlik, xayr-u ehsonda sofdillik, ona-Vatanga mehr-muhabbat, fidoyilik, milliy g'urur, matonat, mehr-oqibat, do'stlik, ezgulik kabi yuksak hislar paydo bo'ladi. Albatta, bu jarayonda xalq maqollarining o'rni beqiyosdir. Jumladan, maqol janridagi asarlar ham boladagi qo'pollik, qo'rslik, yolg'onchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi.

Xalq maqollari asrlar davomida sayqal topib, mumtoz qiyofa va mazmun kasb etgan, nutqda faol ishtirok etuvchi poremik birlik sifatida xalq qadriyatlari, urf-odat va an'analari, tarix va madaniyat, ta'lim va tarbiya, odob-axloq masalalari talqini va tavsifini, umuman, millat mentalitetini to'la namoyon etuvchi ko'p qirrali hodisadir. Xalq og'zaki ijodi tomonidan yaratilgan maqollarning mavzu doirasi keng va rang-barangdir. Ayniqsa, maqollar she'riyati va didaktizmi bilan qadimdan mashhur bo'lib, tematik jihatdan shu qadar boy, shu qadar keng, shu qadar rang-barangki, ularda ijtimoiy hayotning eng murakkab muammolaridan tortib oilaviy hayotning eng kichik urf-odatlarigacha, oliy axloqiy me'yorlardan tortib kishilar xarakteridagi mayda-chuyda nuqsonlargacha, falsafiy dunyoqarashdan tortib eng kichik jonivorlarning xususiyatigacha o'z in'ikosini topgan. Qisqasi tabiat va jamiyat hayotining biron-bir sohasi yo'qki, u maqollarda o'z aksini topmagan

bo'lsin. Maqollar o'z navbatida pedagogika sohasida, ya'ni ta'lim va tarbiya jarayonida bizga eng kerakli, vaqt sinovidan o'tgan ishonchli manba bo'lib xizmat qiladi. Maqollar to'plamlarda yetmishdan ortiq mavzu guruhlariga bo'lingan. Ularning ichida nutq madaniyati, muomala, muloqat odobi masalasiga oidlarining o'zi ichki tasniflashda oz so'zlash, tinglash, sukut saqlash, shirinso'zlik, to'g'ri so'zlash, mushohadakorlik, Vatan, kasb-hunar, farzand tarbiyasi va hokozo mavzularni o'z ichiga oladi. Albatta, biz ulardan o'z o'rnida unumli va o'rinli foydalansak maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Maqollar xalqimiz hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy, obrazli mulohazalardan iborat hikmatli so'z bo'lgani uchun undan keng foydalaniladi. Xalqning ijtimoiy, tarixiy, madaniy, maishiy, hayotiy tajribasi umumlashgan holda beriladi. Milliy til tarkibida qoplashgan holda namoyon bo'lgani uchun maqol tarkibidagi so'zlarni boshqasi bilan almashtirib, o'zgartirib bo'lmaydi va buning iloji ham yo'q. Maqollar ko'p asrlik hayotiy tajribalar, doimiy kundalik kuzatishlar xulosasini tugal fikr tarzida qat'iy qutbiylikda ifodalar ekan, ularda har bir so'zning ma'no xilmaxilligi, iboralarning turg'unligi, shakliy barqarorlik ustunlik qiladi. Ammo qo'llanish o'rniga qarab ularning ma'no doirasi doimiy ravishda kengayib boradi. Shuning uchun ham maqoldagi har bir so'zga alohida e'tibor berish kerak. Ularda shunday so'zlar borki, bu so'zlar tarixan butunlay boshqa ma'nolarni anglatgan. Masalan, tuz so'zi bugungi kunda mineral moddani bildiradi. Tarixan bu so'z to'g'ri, odobli; dala, tekislik ma'nolarni anglatgan va maqollardagina saqlanib qolgan : *Qiz saqlasang, tuz saqlab. Tuzdagi bilan emas, uydagi bilan bo'l.* Shuningdek, mehnat so'zining azob-uqubat, baxtsizlik ma'nosini ham faqat maqollarda yoki ayrim shevalardagina uchratish mumkin : *Mehnat ham egiz - egiz, Davlat ham egiz – egiz*

Maqol tarkibini o'rganar ekanmiz, ularda ko'proq moddiylikdan ko'ra ma'naviy ehtiyoj muhimroq ekanini ta'kidlash joiz. "*Kishi yurtida shoh bo'lguncha, o'z yurtida gado bo'l*" maqolida ham shu ma'no anglashiladi. Bir xilgi toifa insonlar barcha muammolarini iqtisod (pul) bilan o'lchashadi. Ular uchun moddiylik va turmushning to'kin - sochinligi har qanday tushunchadan ustun turadi. Lekin Bobur yurtini tashlab, o'zga yurtda Vatanini eslab qo'msashi, azoblanib qiynalishidan xulosa chiqarsak, maqoldagi fikrning inson uchun naqadar ibratli ekaniga amin bo'lamiz, aniq tarzda berilganiga ishonch hosil qilamiz. Umuman, Vatan haqidagi xalq maqollarda qiyoslash, zidlash, o'xshatish, taqqoslash ma'nolari yetakchilik qiladi. Yuqorida berilgan maqolda ham Ona Vatan va o'zga yurt, shoh va gadolik motivlari o'zaro zidlanib taqqoslangan. Ma'lum darajada ushbu motivlar qiyoslangan. Ushbu maqol ruslarda " *Nachujoy strane i vesna nekrasna* " (ma'nosi : o'zga yurtda bahor go'zal emas) tarzida beriladi.

Chet va qo'shni davlat maqollarini tarjima qilayotganimizda ona tilimizdagi muqobil yoki unga yaqin variantlarini beriladi. Ruslar ushbu maqolida aynan Boburshohni nazarda tutmagan bo'lsa-da, butun insoniyatga daxldorligiga urg'u beradi. Inson o'zga yurtda qanchalik obro'- e'tibor topmasin, tunganmas boylikka

ega bo'lmasin ona yurtini qo'msash, sog'inish tuyg'ularini "o'zga yurtda bahor go'zal emas" ligi bilan aniq, raso ochib bera olgan. O'zga yurtdagi bahorning go'zal bo'la olmasligi hatto shohlik darajasiga erishganida ham baribir ko'nglida kemtigi saqlanib qolishi bilan tenglashtiriladi. Ona yurtiday yashay olmasligi haqida fikr yuritiladi. Xullas, xalq maqollari qaysi mavzu, hayotning qaysi sohasi haqida fikr yuritilmasin, tanlangan muammolar, ijtimoiy munosabatlar atroflicha o'rganiladi. Maqollar uchun mazmun va shaklning dialektik birligi, ko'p hollarda qofiyadoshlik, ba'zan ko'pma'nolilik, majoziy ma'nolarga boylik kabi xususiyatlar xarakterli.

Maqollar o'z va ko'chma ma'nolarga ega bo'lishi bilan diqqatga sazovordir. *"Yomon xotin olguncha, bo'ydoq yurgan yaxshiroq"*, *"Qizi borning nozi bor"*, *"Yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda"* kabi maqollarda o'z ma'no anglashilib turibdi. *"Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi"*, *"O'tin ayirgan bolta maydonda qolar"*, *"Qarg'a qarg'aning ko'zini cho'qimaydi"*, *"Bukrini go'r to'g'irlar"* kabi maqollar bilan tanishganimizda ko'chma ma'no yashiringanini his qilamiz. Bir qarashda *"Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi"* maqoli o'z ma'nosida ham qo'llangandek tuyuladi. Ammo bu hikmatli so'zni hech kim o'z ma'nosida qo'llamaydi. Bir ishni yuzaga chiqishi uchun boshqa ishning ma'lum darajada unga sabab bo'lishi, hayotda uchrab turadigan turli mish-mishlarning rost ekanligini ta'kidlash maqsadida bu maqolni esga olish odat tusiga aylangan. Xalqimiz xalq og'zaki ijodida munosib o'rin olgan ushbu maqolni ko'chma ma'noda tushunmasak, qanday maqsad nazarda tutilgani va asl ma'nosini tushunmay qolishimiz mumkin.

Maqollardagi bu va boshqa xususiyatlar yengil yumor, kuchli tasdiq, o'rinli kesatq, xalqimiz tarixini mukammal ochib bera olgan haqiqatlar, bir ishni amalga oshirishdagi dalil va inkor ma'nolarini anglash uchun xizmat qiladi. Hajm jihatdan kichikligi, mazmun serma'noligi, mavzu jihatdan hayotiyliigi maqollarning asrlar davomida og'izdan og'izga o'tib yashashini ta'minlagan omillardir. Maqollarning badiiy mukammalligi esa ularning hayotiyliigi, umrboqiyliigini izohlaydi. Mazmundor va mantiqiy umumlashma sifatida paydo bo'lgan paremalarda o'xshatish, taqqoslash, anafora, alliteratsiya, kinoya, piching, antiteza kabi bir qancha tasviriy vositalar qo'llanadi.

Maktab ta'lim-tarbiya maskani bo'lib, shaxsning kelajagi shu maskanda unga qanday ta'lim berilganligiga, tarbiyachi hisoblanmish o'qituvchining o'z burch, vazifalariga qanday munosabatda bo'lishiga bog'liqdir. Barkamol insonni, fidoyi shaxsni tarbiyalashga ham shu yerda zamin qo'yiladi. Shu nuqtai nazardan ta'limda o'qitiladigan xalq og'zaki ijodi asarlari o'quvchilarda turli insoniy fazilatlarni shakllantirishga, ularda ahloqiy sifatlarni tarkib topdirishda alohida o'rin tutadi. Xalq og'zaki ijodining kichik janr bo'lgan maqol o'quvchilarning ma'nan sog'lom va har tomonlama barkamol bo'lib shakllanishini ta'minlaydi, xalqimizning boy madaniy merosi va qadriyatlarini anglab yetishi, mustaqillik, mas'uliyatlilik, tashabbuskorlik xislatlari hamda dunyo haqidagi tushuncha va

tasavvurlarini shakllanishiga xizmat qiladi. Bir soʻz bilan aytganda, ularning umr davomida oladigan bilimlariga zamin hozirlaydi.

Maqol turmush tajribalari zaminida tugʻilgan va xalq donoligini ifodalagan qisqa, koʻpincha sheʼriy shakldagi hikmatli soʻzlar, chuqur maʼnoli iboralardir. Maqollar xilma-xil mavzularda boʻlib, hayotning turli masalalarini qamrab oladi. Koʻpincha maqol oʻgit, nasihat xarakterida boʻladi: „Yer haydasang — kuz hayda, Kuz haydamasang yuz hayda“, „Hunari yoʻq kishining, mazasi yoʻq ishining“ kabi.

Maqol xalq ogʻzaki ijodining juda qadimiy shakllaridan biri boʻlib, unda xilma-xil badiiy ifoda vositalari — ohangdosh tovushlar takrori boʻladi. Katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega boʻlgan ajoyib soʻz ustalarining oʻlmas satr va hikmatli soʻzlari ham koʻpincha xalq maqollariga oʻxshab ketadi. Masalan, A. Navoiyning „Mahbub ulqulub“da aytgan bir qancha hikmatli soʻzlari shular jumlasidandir: „Oz-oz oʻrganib dono boʻlur, qatra-qatra yigʻilib daryo boʻlur“, „Tilga ixtiyorsiz — elgae ʻtiborsiz“ va boshqalar.

Maqollarni oʻrgatish oʻqituvchidan katta tayyorgarlikni talab etadi. Har bir darsga tayyorlanayotganda asar mazmuniga va unda ilgari surilgan gʻoyaga mos maqol ustida qanday mashq uyushtirishni rejalashtirib olish lozim. Iloji boricha ularni dars rejasiga kiritish, izohli lugʻatlar (Masalan: Sh. Shomaqsudov, Sh. Shorahmedovning „Hikmatnoma“ (oʻzbek maqollarining izohli lugʻati), Toshkent, 1990)dan uning maʼnosini oson izohlaydigan, sodda til bilan tushuntirish mumkin boʻlgan shakllarini bilib olish zarur. Buning uchun oʻqituvchi „Maqollar toʻplami“ va ularning izohiga oid adabiyotlarga ega boʻlishi kerak.

Darsliklarda matn ostida berilgan maqollarni oʻqish va oʻrganish, tahlil qilish asar oʻqilib, tahlil qilinib boʻlingach amalga oshirilishi kerak. Chunki asar mazmuni va unda yozuvchi aytmoqchi boʻlgan gʻoyani tushunmay turib, maqolning maʼnosini izohlash qiyin boʻladi. Mualliflar ham maqol maʼnosini asar voqealari bilan izohlamogʻchi boʻladilar. Darslarda maqolni ifodali oʻqish va yod olishga ahamiyat beriladi. Maqolning mazmunini oʻrganish va yod olishdan tashqari, uning matnidagi izohtalab soʻzlar, birikmalar ustida lugʻat ishi oʻtkazish, badiiy til vositalari, koʻchma maʼnoli, qarama-qarshi maʼno bildiruvchi, maqolda takrorlanib kelayotgan soʻzlar maʼnosi yuzasidan ish olib borish talab etiladi. Masalan: „Vatansiz bola-kuysiz bulbul“ maqolini koʻrib chiqsak. Ushbu maqolni matni ustida ishlaganda,

1. „Vatan“ soʻzini yana qanday soʻzlar bilan almashtirish mumkin?
2. Nima uchun Vatansiz insonni- kuysiz bulbulga oʻxshatyapti?
3. Vatanimiz haqida nimalar bilasiz?

kabi savollar berish yoʻli bilan oʻquvchilaning lugʻatini boyitish, bogʻlanishli nutqini oʻstirish ustida ishlanadi.

Kitob-beminnat doʻst maqolining maʼnosini tushuntirishda oʻquvchilarga, kitobni qanday paydo boʻlgani haqida qisqacha maʼlumot berib ketamiz. Oʻquvchilar! Kitob-noyob xazina hisoblanadi. Bilasizmi? Kitob bir necha ming yillar avval paydo boʻlgan. U davrlar kitoblar turli hil koʻrinishda boʻlgan. Odamlar qogʻoz boʻlmagani uchun maʼlumotlarni tosh taxtachaga, sopol idishlarga

yo'zishgan. Xitoyda dastlab kitobni qamishga o'xshagan bambuk o'simligiga yo'zishgan. Bosma kitoblar logann Gutenberg ixtiro qilgan kitob bosish uskunasi ishga tushgach, paydo bo'la boshlagan.

“O`quvchilar sizlarga qanday kitoblar yoqadi?”

“Nega kitob bizning do`stimiz deganda nima tushunasiz?”

“Ayting-chi, kitob o`qishning qanday foydasi bor?”

“O`quvchilar kitoblar qanday paydo bo`lganini bilasizmi?”

Shu tariqa o`quvchilarni fikrlash doirasini kengaytirishimiz mumkin.

Yuqoridagilarni hisobga olganda, maqolni o'rganishda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1. Maqolni o'qib, uning mazmuni ustida ishlash.
2. Maqoldagi so'zlarning ma'nosini izohlash.
3. Badiiy til vositalari ustida ishlash.
4. Maqolni yod oldirish.
5. Maqol matnidagi qarama-qarshi ma'noli va ma'nodosh so'zlarni aniqlash va ularning maqolda ifoda etilgan g'oya bilan aloqasini ochish.
6. Matn mazmuni va g'oyasiga mos maqol toptirish.
7. Maqollarni mavzular bo'yicha guruhlash.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. T.Mirzayev O'zbek xalq maqollari - Toshkent, 2016. 7-b.
2. O'zbek xalq maqollari - 1988. 2 - jild.
3. <http://library.ziyonet.uz>.
4. Turg'unpo'latov Diyorbek Ro'zmamat o'g'li. (2021). O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTI VA TURG'UNBOY G'OYIPOV. Образование и наука в XXI веке 2(15), (pp. 1688-1690)
5. Madayev O., Sobitova T. Xalq og`zaki poetik ijodi. –Toshkent: "Sharq" nashriyotmatbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2003.
6. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. "Hikmatnoma" O'zbek maqollarining izohli lug'ati. –Toshkent: "O'qituvchi", 2005